

УДК 340.12

П.М. РАБІНОВИЧ

Петро Мойсейович Рабінович, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, професор Львівського національного університету ім. Івана Франка

ПРАВОВІСТЬ АНТРОПО-СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ: ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Вступні зауваги. У сучасний період існування української держави в її законодавстві намітилась певна нова тенденція: у ньому почастишали випадки використання складних слів (термінів), коренем яких є «прав». Так, наприклад, у Конституції України вживаються такі терміни і термінологічні словосполучення, як-от: «*правова держава*», «*права людини*», «*право*», «*нормативні правові акти*», «*правосуддя*» (відповідно ст. ст. 1, 3, 8, 117, 124)¹; у Кодексі адміністративного судочинства України – «*протиправні*» акт, дії, бездіяльність (ст. 245)²; а у Кримінальному кодексі України «*неправосудний вирок*» (ст. 375); «*неправомірна вигода*», (ст. ст. 354, 364, 364-1, 368, 368-3, 368-4, 369, 370)³. Розуміння усіх наведених термінів та терміносполучення у юридичній практиці, у різноманітних юридичних актах та документах має бути однозначним, аби відповідати принципам, насамперед рівності усіх громадян перед законом і судом, недискримінації, правової визначеності. При цьому є очевидним, що усі згадані вище терміни є, так чи інакше, похідними від слова «право». І тут ми неминуче наражаємося на такий беззаперечний факт, доведений усією правовою історією (та й сучасністю): останнє не було та й не є односмісловним, однозначним.

Слово «право» як назва різноманітних явищ і понять. Термін «право» від давніх-давен і донині ніде і ніколи не мав однакового значення, уніфікованого смислу.

На юридичному факультеті Львівського національного університету ім. Івана Франка за мого наукового керівництва на початку 2000-х рр. студенткою (згодом аспіранткою, а нині – доцентом) Т. Дудаш була здійснена унікальна наукова розвідка. Предметом цієї розвідки було виявлення первинних значень слова «право» у численних різноманітних мовах світу. І на основі вивчення цього терміна у 50-ти різномовних етимологічних словниках було виявлено, що у стародавні часи цим терміном найчастіше позначались такі явища (і поняття про них):

- *свобода* людини, тобто простір здійснення можливостей людської поведінки (діяльності);
- *справедливість* як оцінювана щодо тих чи інших суб'єктів суспільства певна властивість суспільних явищ, зокрема людських вчинків;
- *правила* (норми) різноманітного походження стосовно людської поведінки, зокрема звичаї і традиції;
- частина (чи форма) *моралі*;
- лише такі *норми поведінки*, які тими чи іншими суб'єктами вважаються *справедливими*;
- *норми* такої поведінки, *встановлені* саме *державою*, її органами чи посадовими особами;
- *угоди* (договори) учасників суспільних відносин.

У період же новітньої історії (XX–XXI ст.) людства термін «право» почав використовуватися також для позначення ще й таких явищ і понять про:

- *суспільні відносини* певного виду;
- *комунікація* (перемовини, дискурс) між суб'єктами;
- *вимоги* (домагання) суб'єктів щодо надання їм певних благ, цінностей, звернені до суспільства, держави чи до інших осіб;
- *можливості* задоволення людських потреб та інтересів учасників суспільних відносин;
- *інтереси* соціальних груп або усього суспільства, захищені державою чи іншою публічною владою;
- *балансування* («зважування») між собою інтересів людей та їхніх груп;
- *почуття*, переживання, емоції учасників суспільних відносин.

У філософсько-правовій та теоретико-правовій науках сформовано спеціальну категорію (тобто поняття вельми широкого змісту), яка, здавалось би, спроможна охопити, відобразити усі існуючі роз'яснення стосовно того, що ж являє собою явище *права*. Такою є категорія *праворозуміння*. Визначити її можна у такий спосіб: **праворозуміння – це відображення у людській свідомості за посередництва поняття «право» того явища, яке є корисним для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта. Такі суб'єкти можуть бути або індивідуальними (окремі індивіди), або колективними (людські спільноти, угруповання).**

Якщо численні, досить різноманітні явища позначаються одним і тим самим словом («право»), то це, мабуть, тому, що їм усім притаманна одна й та сама властивість, якість.

То в чому ж вона полягає?

На мою думку, таким спільним є їхня здатність, спроможність бути життєво необхідними (корисними, цінними) для існування й розвитку тих чи інших різноманітних учасників суспільного життя (окремих людей та їхніх груп – спільнот, колективів, об'єднань тощо). І насамперед самі ці суб'єкти (або ж їхні представники) прагнуть вживати стосовно відповідних явищ означене слово. Адже такі явища якраз створюють чи «уособлюють» можливості, необхідні для задоволення людських буттєвих потреб, а тому й слугують підставою, «виправданням» певних очікувань і діянь, як *правильних, справедливих, правдивих, виправданих*.

Чому існують різні праворозуміння. Тут йдеться, вочевидь, про *причини* неоднозначної відповіді на питання: *що є правом?* Тобто про ті обставини, які від початків людської цивілізації й дотепер зумовлювали розмаїті тлумачення поняття «право».

У чому ж ці причини полягають? Чи вони є випадкові чи, навпаки, закономірні? Чи можуть вони бути усунені? Або ж, можливо, колись вони зникнуть самі?

Іншими словами, з чого виходять ті, хто *обирає* – усвідомлено чи неусвідомлено – лише певний варіант праворозуміння?

Такі причини, які зазвичай мають *соціальний* характер, можна розподілити на дві групи: ***потребові та пізнавальні***, або інакше кажучи, ***гносеологічні***.

До першої групи належать ті, котрі коріняться у соціальній неоднорідності суспільства, тобто у його поділі на різноманітні частини – нації, етнічні спільноти, соціально-економічні класи, професійні верстви, ідеологічні угруповання тощо. А кожна із таких соціальних груп має – поряд із однаковими, загальносуспільними потребами й інтересами – і свої специфічні, неоднакові потреби та інтереси. І цілком природним є те, що кожна соціальна група (в особі її індивідуальних чи колективних представників) схильна вважати *правом* насамперед таке явище, яке полегшує, а не ускладнює її існування й розвиток, яке сприяє, а не перешкоджає задоволенню її потреб та інтересів. Отож у суспільстві соціально неоднорідне слово «право» використовується для позначення і явищ неоднорідних.

Друга ж група причин полягає у тому, що яке б явище не вважалось правом, це явище зазвичай є досить складним, багаторівневим, багатогранним. І тому при його пізнанні майже неможливо охопити відразу й одночасно усі його грані, прояви, сторони. Найчастіше дослідник не осягає всіх його елементів, а зосереджується лише на якомусь одному з них, і нерідко перебільшує його значимість. Наслідком такої пізнавальної ситуації стає вирізнення лише окремих проявів відповідного явища, які, проте, проголошуються «правом» у цілому, в усій його повноті та цілісності.

До цієї ж групи причин належить і та обставина, що яке б явище не вважати правом, воно зазвичай не є незмінним, застиглим, а навпаки, є мінливим, плинним, змінюваним, тобто динамічним. І це теж, так чи інакше, зумовлює трансформацію праворозуміння (причому навіть у межах однієї соціальної групи).

Оскільки ж усі зазначені вище фактори нині супроводжують і, цілком ймовірно, завжди супроводжуватимуть існування будь-якого суспільства, то *плюралізм праворозуміння й надалі залишатиметься постійно притаманним людській свідомості*.

Втім, коли виникає небезпека для існування якогось суспільства (скажімо, внаслідок зовнішнього збройного нападу на нього з боку іншої держави) або ж загроза для життєдіяльності усього людства (наприклад, через руйнівні природні катаклізми чи істотне погіршення зовнішнього природного середовища на планеті), тоді можуть складатися умови задля формування єдиного, уніфікованого праворозуміння у відповідній спільноті.

Основні різновиди праворозуміння. До них (як свідчить уся тривала історія правової думки) належать щонайменше такі, які дістали досить *умовні* назви різновидів «позитивістське» та «непозитивістське» (або так зване «природне»). Перше зазвичай пов'язується із тими чи іншими волевиявленнями держави; натомість друге, навпаки, визнає правом саме такі явища, які виникають та існують до або незалежно від означених волевиявлень.

Серцевиною другого різновиду праворозуміння визнаються *основоположні права людини*. З такої назви останніх випливає висновок, що існують і такі права та свободи людини, які до основоположних не належать. А отже, постає питання про критерії розмежування названих «природних» прав і свобод.

Спробуємо розглянути це питання.

Буттєві потреби людини – генератор її основоположних прав. Як уже визначалося мною, загальне поняття людських потреб відображає *стан нестачі певних благ, необхідних для її нормального – за конкретною-історичних умов існування та розвитку, який спричиняє у неї фізичний та психічний дискомфорт*.

Коментуючи наведену дефініцію, висловлю ще декілька додаткових міркувань.

По-перше. В якості «нормальних» (потреб людини) кваліфікуватимуться ті з них, котрі забезпечені таким обсягом засобів їх задоволення, який є достатнім для всіх членів суспільства; ці засоби можуть бути розподілені між останніми на засадах соціальної справедливості; потребозадовольняюча діяльність носія потреб не спричинятиме шкоди будь-яким іншим суб'єктам.

По-друге. Всесвітніми (а також регіональними) стандартами основоположних прав людини є, точно кажучи, у більшості випадків, тільки-но самі *назви* (найменування, термінологічні позначення, тобто словесні «оболонки») прав людини. Проте їх реалізація, що відбувається в конкретно-історичних суспільствах, є із зрозумілих причин неоднаковою за змістом і обсягом, тобто насправді нестандартною.

По-третьє. Потреби людини – з огляду на тривалість, тяглість процесу їх задоволення – розподіляються на *безперервні* (наприклад, потреба дихати) та *дискретні* (скажімо, потреба в їжі чи у сні). Ця їх класифікація має враховуватись при з'ясуванні та забезпеченні засобів задоволення тих чи інших потреб.

По-четверте. «Доза» (в кількісному вимірі, скажімо, відсоток) задоволених потреб людини в усьому їх обсязі, належному їй, – в певний проміжок часу та за певних конкретно-історичних умов – є найважливішим показником якості її життя, рівня її благополуччя. Користуючись цим показником, можна робити переконливий висновок стосовно розвиненості, справедливості, гуманності відповідного суспільства, умов життєдіяльності людей у ньому.

Основоположні права людини: критерії вирізнення. Як відомо, у деяких праволюдних міжнародних актах, зокрема у європейській Конвенції 1950 р. стосовно прав і свобод людини, вживається прикметник «основоположні» (англійською мовою – *fundamental*). У практиці перекладів цього прикметника українською мовою (у тому числі – перекладах офіційних) використовувалися різні терміни, зокрема: «фундаментальні», «основні», «основоположні». Звідси випливає висновок про те, що зазначений термін орієнтує на вирізнення (виокремлення) названого різновиду прав і свобод з-поміж усіх інших явищ такого роду (класу). Отож викладені нижче думки з цього приводу вляжуть собою спробу запропонувати одне із можливих розв'язань такого завдання, в основу якої покладено так званий потребовий дослідницький підхід, який здавна обґрунтовується мною у праволюдних дослідженнях.

Як мені вже доводилося зазначати (див.: Публічне право. 2018. № 2. С. 161–164), загальним термінопоняттям «потреба» відображається, взагалі кажучи, одна із закономірних (іманентних, невід'ємних, неунікованих, можна сказати, органічних) властивостей будь-яких живих істот. Такою властивістю є певний їхній *стан* (рос. – «состояние»). Він (його зміст) полягає у *нестачі* (дефіциті, неповноті або відсутності) певних благ, екзистенційно необхідних для нормального – за певних конкретно-історичних умов (обставин) – існування та розвитку таких істот. При цьому означена нестача зазвичай супроводжується наявними у її носія негативними, дискомфортними переживаннями, відчуттями, емоціями, уявленнями, думками тощо.

Потреби людини (за такої інтерпретації їх сутності) є явищем насамперед *об'єктивним* – за їхнім змістом та обсягом. Це полягає у тому, що їх реальне існування не залежить від того, чи вони усвідомлені раціонально (інтелектуально) їхнім носієм або ж якимось іншим суб'єктом, чи не усвідомлені. (Особливо це стосується, зрозуміло, потреб власне фізичних (біологічних фізіологічних – одне слово, вітальних). Але задоволення навіть і таких потреб здійснюється зазвичай у формах і такими засобами, які спродуковані соціумом. Тому не буде перебільшенням назвати навіть означені потреби *біосоціальними* (так само, як, до речі, і саму людину нерідко іменують істотою біосоціальною). При цьому видається принципово важливим підкреслити, що і явно оціночне термінопоняття «нормальне» (існування) теж може характеризуватися показниками досить об'єктивного гатунку (про що йтиметься далі).

Та водночас потреби людини є також і явищем *суб'єктивним*, оскільки вони (на якомусь рівні, у якійсь формі свідомості їх носія стан нестачі у нього певних благ) є невід'ємні від нього, приналежать йому і задовольняються, у кінцевому підсумку, його власними діями, вчинюваними за його особистим добровільним розсудом задля послаблення чи усунення наявного у нього дискомфорту, викликаного незадоволеністю його буттєвих потреб.

Видається очевидним, що роль різноманітних потреб людини (а отже, і їх задоволення) в існуванні та розвитку людини у соціумі є неоднозначною. З огляду на таку роль серед усіх людських потреб виділяють насамперед такі, без задоволення яких життєдіяльність людини взагалі стає неможливою. До останніх зазвичай включають передусім потреби в їжі, в одязі, а також у житлі. (До речі, така обставина дістала відображення у ст. 48 Конституції України). Там зазначено, що *Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло*. З огляду на це названі три види людських потреб буде цілком підставним вважати базовими, тобто фундаментальними, основоположними.

Отож, спираючись на викладені міркування, видається підставним зробити висновок про те, що – з позицій потребового підходу – основоположними правами і свободами людини слід вважати такі, котрі фіксують її можливості задоволення саме базових, життєво необхідних, буттєвих потреб.

Якщо численні, досить різноманітні явища позначаються одним і тим самим словом («право»), то це, мабуть, тому, що їм усім притаманна одна й та сама властивість, якість.

То в чому ж вона полягає?

На мою думку, таким спільним є їхня здатність, спроможність бути життєво необхідними (корисними, цінними) для існування й розвитку тих чи інших різноманітних учасників суспільного життя (окремих людей та їхніх груп – спільнот, колективів, об'єднань тощо). І насамперед самі ці суб'єкти (або ж їхні пред-

ставники) прагнуть вживати стосовно відповідних явищ означене слово. Адже такі явища якраз створюють чи «уособлюють» можливості, необхідні для задоволення людських буттєвих потреб, а тому й слугують підставою, «виправданням» певних очікувань і діянь, як *правильних, справедливих, правдивих, виправданих*.

Різноманітні праворозуміння можна об'єднувати у певні види (класифікувати) за різними критеріями, зокрема за способом обґрунтування, за культурно-цивілізаційною поширеністю, за соціально-змістовою природою, за кількісним складом суб'єктів-носіїв.

Скористаюся лише одним із класифікаційних критеріїв, а саме: пов'язує чи не пов'язує певне праворозуміння явище права безпосередньо з владно-регулятивною діяльністю держави, її органів. За цим критерієм види праворозуміння поділяються на, так би мовити, *загальносоціальне* (зокрема, «природне» або «непозитивістичне»), коли правом визнаються суспільні явища (норми поведінки, відносини та ін.) недержавного походження і функціонування, та *спеціальносоціальне* – державно-вольове, або *ж* «юридичне», коли правом визнаються явища виключно державно-вольового походження.

Прикладом першого різновиду праворозуміння може слугувати таке, згідно з яким правом визнаються можливості задоволення потреб та інтересів певних учасників суспільного життя (так зване *потребове* праворозуміння, до прибічників якого здавна належу і я). Прикладом же другого з різновидів праворозуміння може слугувати, умовно кажучи, праворозуміння *юридичне*, згідно з яким право – це правила поведінки, які встановила чи схвалила і забезпечує держава в особі своїх різноманітних органів: юридичні закони, постанови, укази, ухвали, рішення, вироки тощо.

З позицій першого різновиду праворозуміння таке явище, як *основоположні людські права*, виникає та існує в людей та у їхніх груп насправді незалежно від волевиявлення держави, від її політики, від її законів, від регулятивної діяльності її органів та посадових осіб. А з позицій другого різновиду праворозуміння йдеться про загальнотеоретичний аспект юридичного (державно-вольового) регулювання суспільних відносин.

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

² Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36. № 37. Ст. 446.

³ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

Резюме

Рабинович П.М. Правовість антропо-соціальних явищ: філософські засади ідентифікації.

Стаття присвячена аналізу низки фундаментальних аспектів плюралістичності праворозуміння. Зокрема, спираючись на результати унікального етимолого-правового дослідження, проведеного на початку 2000-х рр. на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка, виявляється понад десяток різноманітних соціальних явищ, стосовно яких і донині використовується термін «право». З'ясовуються основні причини плюралізму праворозуміння (соціальні та гносеологічні). Виявляється та спільна риса зазначених явищ, наявність якої дає змогу заінтересованим суб'єктам відображати їх одним і тим самим термінопоняттям: «право». Такою рисою є здатність відповідних явищ сприяти задоволенню потреб та інтересів тих чи інших суб'єктів суспільства (чи індивідуальних, чи колективних). У підсумку резюмується, що за такого методологічного – так званого потребового – підходу правом слід вважати можливості задоволення певних людських потреб, котрі необхідні для існування і розвитку учасників суспільного життя, зумовлені досягнутим рівнем розвитку конкретно-історичного соціуму та забезпечені соціальними обов'язками його відповідних суб'єктів.

Ключові слова: плюралізм праворозуміння, причини плюралізму праворозуміння, потребний дослідницький підхід, потребове розуміння правовості явищ.

Резюме

Рабинович П.М. Правовість антропо-соціальних явлень: философские начала идентификации.

Статья посвящена анализу философских аспектов правопонимания. В частности, исходя из результатов уникального этимолого-правового исследования, проведенного в начале 2000-х гг. на юридическом факультете Львовского национального университета имени Ивана Франка, выявляются более десятка различных социальных явлений, отображаемых терминопонятием «право». Выясняются основные причины плюрализма правопонимания (социальные и гносеологические). Констатируется общее свойство таких явлений, наличие которого дает основание заинтересованным субъектам отображать их указанным терминопонятием. Таким свойством оказывается способность таких явлений содействовать удовлетворению потребностей и интересов тех или иных субъектов общества (индивидуальных или коллективных). В итоге резюмируется, что при таком методологическом – потребностном – подходе правом следует считать возможности удовлетворения определенных человеческих потребностей, необходимых для существования и развития членов общества, обусловленных достигнутым уровнем его развития и обеспечиваемых социальными обязанностями его субъектов.

Ключевые слова: плюрализм правопонимания, причины плюрализма правопонимания, потребностный исследовательский подход, потребностное понимание правовости явлений.

Summary

Rabinovich P. Legality of the anthropo-social phenomena: philosophical grounds of identification.

The article is focused on analysis of some fundamental aspects of the plural understanding of the law essence. In particular there are suggested more than a dozen social phenomena, which still are named by the word “law”. These phenomena have been found in

the course of research undertaken in the early 2000's at the Law faculty of the Lviv National University named after Ivan Franko. The article reveals the main reasons of the plurality of law understanding (social and epistemological). It's been found the common feature of the mentioned phenomena, which allows the interested individuals to reflect them with the same term – «law». This feature is the capacity of those social phenomena to contribute in satisfaction (meeting) the needs and interests of the relevant social actors (either individual or collective). All in all it is concluded that according to such methodological approach – so called necessity oriented approach – the law is considered as capabilities to meet the relevant human needs, which are necessary for the existence and development of the social life participants and these needs are resulted from the achieved level of development of the specific historical society and are secured by the social obligations of the relevant social actors.

Key words: the plural understanding of the law essence, the reasons of the plurality of the law understanding, necessity oriented approach, necessity oriented understanding of the legality of phenomena.